

ГРАЂА

Велимир Ивечић

КЊАЗ НИКОЛА И ЦРНА ГОРА У МЕМОАРСКИМ ЗАПИСИМА СТЕВЕ ЧУТУРИЛА

Стево Чутурило (Дабар, Лика, 1846. - Нови Сад, 1939) био је учитељ, педагошки писац, новинар и политичар. Написао је српски буквар, који је најдуже времена, на преласку из 19. у 20. век (око 30 година) био у употреби у српским земљама, више уџбеника за основу школу и више радова из педагогије, психологије и етике. За Црну Гору је значајан што је од 1876. до 1882. године руководио целокупном наставом, као шеф црногорске просвете (Главног школског надзорништва) и што је био уредник „Гласа Црногорца”.¹⁾

Потомци Стеве Чутурила, др Стеван Литвињенко, познати југословенски здравствени радник и Душан Чутурило, економски саветник у пензији, поклонили су почетком 1995. године Војном архиву (Архиву Војноисторијског института) у Београду копије рукописа Стеве Чутурила са мотивацијом да се сагледају међусобни односи и приближавања кнежевина, односно краљевина Црне Горе и Србије.² Копије рукописа у Војном архиву регистроване су у Збирци поклона и откупа (Пописник 16. кутија 56, фасцикла²⁾.

Рукописи Стеве Чутурила чине „Моје дневне забиљешке у ратном походу Црне Горе против Турске у години 1876.” и четири свеске необјављених мемоарских записа, названих „Паметари”.

Дневне забелешке Стеве Чутурила представљају његов дневник из ратних догађаја у којима је био непосредни учесник у близини књаза Николе, врховног команданата Црногорске војске. У забелешкама има много конкретних и разноврсних важних података, посебно о књазу Николи. Ти подаци указују на осебујну, изузетно позитивну личност књаза Николе I. Како је веома тешко интерпретирати дневне забелешке Стеве Чутурила, у ствари то је и немогуће у потпуности учинити, предлажемо да се оне у целини објаве.

Своје мемоарске записе, писане у позним годинама у Новом Саду 1938. и 1939. године, Стево Чућурило је назвао „Паметари”. У четири свеске „Паметара” (редни бројеви од 2 до 5) има 52 записа из области војне, просветне, политичке и културне историје и историје новинарства Србије, Црне Горе и Срба из Аустро-угарске, као и из теолошко-филозофске области. На Црну Гору и књаза Николу непосредно се односе шест записа од којих су садржаји два (30. - „Како 1876. г. одох у црногорску војску” и 31. - „Аустрија јавно омета напредовање црногорске војске у Херцеговину”) детаљније изнети у „дневним забиљешкама”. У нашој информацији обрадићемо четири записа тако што ћемо изнети краћа објашњења и имена личности.

Основни садржај 50. записа „Како сам постао новинар тиме што сам био уредник више политичких листова” - Паметар V) односи се на то како је књаз Никола крајем 1876. године одредио Стеву Чућурило да буде главни уредник „Глас Црногорца”, док не постане шеф црногорске просвете, с обзиром да су школе због рата биле затворене.

У 22. запису (Паметар I) - „Аустријски агенти раде ми о глави”. Стево Чућурило пише о појединим елементима ситуације у Црној Гори после Берлинског конгреса 1878. године: о потреби отварања мушких и женских школа у Подгорици после њеног ослобођења, (за школске зграде предложио је бивше турске касарне и војне болнице, а што му је књаз Никола одобрио) и о црногорском војном кордону постављеном „против Арбанашке лиге”. У запису су главне личности војвода Машо Врбица и Стево Чућурило а спомињу се још, осим књаза Николе и цар Франц Јозеф, Јурај Штросмајер, престолонаследник Данило и синови Маша Врбице. Од осталих институција спомиње се академија Терезијанум у Бечу, лист „Глас Црногорца” и Војни суд црногорског војног кордона.

„Једно учешће на светосавској свечаности 1882. на Цетињу” наслов је 46. записа (Паметар V). У запису истиче висок културни ниво црногорске владајуће елите, а посебно ћерки књаза Николе. Централно место записа је предавање о Светом Сави, као филозофу и педагогу. У запису се спомињу и још следеће личности: престолонаследник Данило, оболели митрополит госп. Иларион и његов синовац Јован, ученик цетињске гимназије, војвода Блажо Петровић, нови владика госп. Љубиша, књагиња Милена, др Милан Јовановић Батут и др.

У 20. запису Стево Чућурило пише своја сећања о томе зашто је отишао из Црне Горе. У садржају није толико битан разлог одласка из Црне Горе који је био претежно приватне природе (женидба), већ описани

догађаји из црногорско-турског рата из 1877. године („Девет крвавих дана”)³⁾ и писању о томе у полузваничним бечким новинама „Нова слободна штампа”, те одговара на то писање од стране Чутурила у уводном чланку „Гласа Црногорца”. Затим је описано како су због тог чланка нарушени и одмах нормализовани односи између Цетиња и Беча, пошто је књаз Никола обуставио даље излагање „Гласа Црногорца” у лето 1877. године.

У запису има значајнијих података о просвети у Црној Гори, школовању књажеве деце, животу на двору на Цетињу, о односима црногорског и руског двора и др. У запису се говори о следећим личностима: књазу Николи, књагињи Милени, војводи Машу Врбици, изасланику Аустро-Угарске на Цетињу барону Темелу, госпођици Месарош, управитељици Девојачког института Царице Марије Феодоровне на Цетињу, Сулејман-паши, војводама Петру Вукотићу и Пеку Павловићу.

Спомињу се и следеће личности: г-ђица Најком (дворска дама књагиње Милене), митрополит Иларион, други књажев ађутант кнез Блажо Петровић, капетан Ђиро Инђић из Нове Градишке, књажев секретар Сима Поповић, добровољац Арса Пајевић из Новог Сада, сердар Перо Матановић, војвода Божо Петровић, председник владе војвода Станко Радоњић и др.

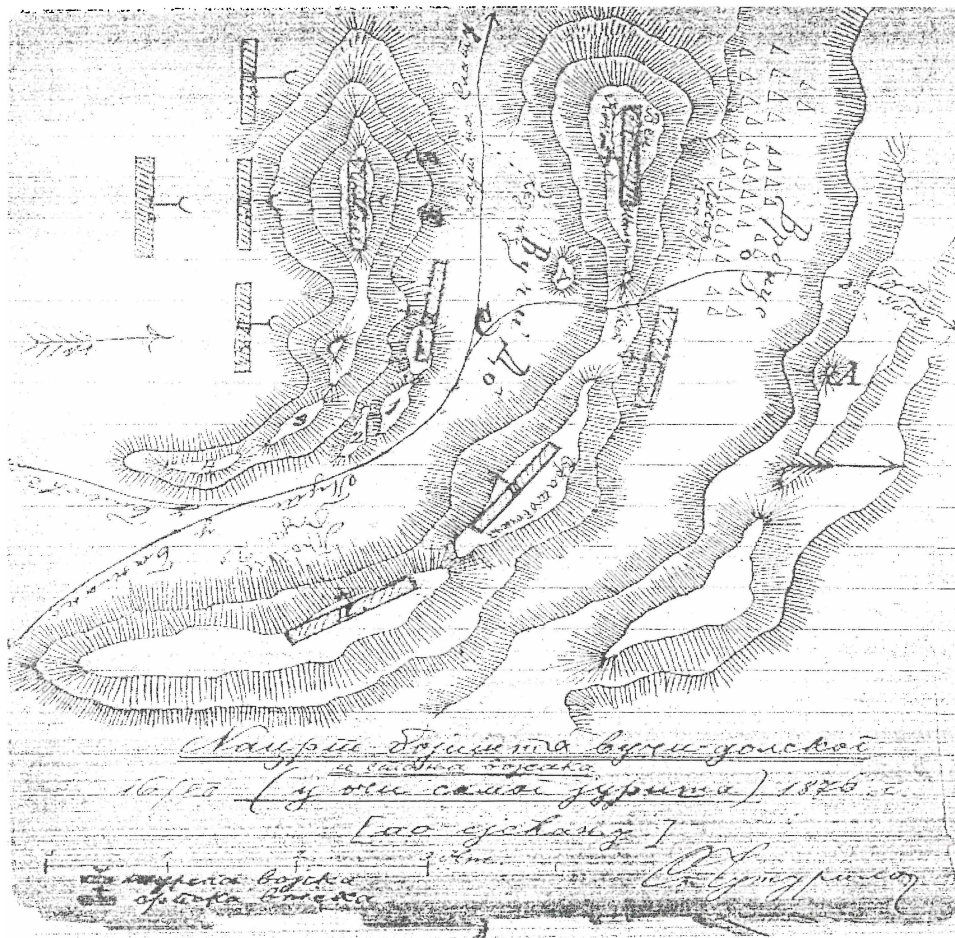
НАПОМЕНЕ

1. Шире: Јасна Чутурило, *Животни пут Шева Чутурила*, у Годишњак цетињске гимназије, Цетиње, 1970, стр. 45-52; Ристо Драгићевић, *Прилог истраживању личности Шева Чутурила и Луко Зоре*, у: Годишњак цетињске гимназије, Цетиње, 1971, стр. 81-84 и Јован С. Радојчић, *Срби (Српска Крајина, Словенија, Хрватска)*, Библиографски лексикон, Београд, 1994, стр. 573.

Енциклопедије: Ст. Станојевић, *Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка*, IV књига, Загреб, 1929, стр. 970; *Мала енциклопедија Просвете*, I издање, Београд, 1956, књ. 2, стр. 1013, *Енциклопедија Југославије*, Југословенски лексикографски завод „Мирослав Крлежа”, Загреб, 1984, књ. 3, стр. 319.

2. Писмо Душана Чутурила од 14. 09. 1994. године.

3. Упореди: Н. Капићић, Сулејман-пашин поход од Гацка кроз кланац Дугу према Никшићу и Спужу у јуну 1877. године, у *Историјски записи* књ. X св. 1, Цетиње 1954, стр. 215-220. Стево Чутурило је дао више, до сада непознатих конкретних података, посебно значајних за војну историју.

Стево Чушурило

Моје
ДНЕВНЕ ЗАБИЉЕШКЕ
у ратном походу Црне Горе против Турске у години 1876.

Ушорак

15. јуна 1876. у Ерцег Новом би прочитана прокламација којом српске кнежевине Црна Гора и Србија објавише рат царевини Турској. Одмах по прочитању ове објаве, ја се ријеших да лично учествујем у овом ратном походу.

16. јуна, сриједа. Дадох оставку на професуру у српској поморској школи (функција Лакетића и Бошковића на Србини, више Ерцег Новог), гдје сам предавао српски и њемачки језик и географију. Тек

20. јуна, у недјељу, управни одбор реченог Завода уважи моју оставку и даде ми свједочанство о мојој служби. Чланови управног одбора све су покушавали да ме задрже у заводу, пошто сам ту био потребан. Тек, кад видјеше да сам ја одсудно ријешен да поново* идем на војску, они ме разријешеше. Директор овог завода био је Др Милан Јовановић из Новог Сада, а један од наставника г. Симо Матавуљ из Шибеника.

21. и 22. јуна (понедељак, уторак) спремао сам се за пут.

23. јуни, сриједа. Кренуо сам из Ерцег Новог у друштву са г. Ђорђејем грофом Војиновићем, послаником на далматинском Сабору и градоначелником ерцегновским, као и са десетак другова Срба из околине Ерцег Новог, који су сви као и ја пошли на војску, да као добровољци што год допринесу за ослобођење и уједињење Српства. Општеномудро одушевљење за овај рат делили смо и ми. На конак увече стигли смо у Рисан, ту смо преноћили и договорили се са тамошњим родољубима о томе како би што више јуначки Бокељи у овом рату добровољно суделовали.

---

* Прошле, 1875. г. учествовао сам као добровољац у херцеговачком устанку.

24. јуна, у четвртак, кренемо из Рисна са још 40-50 другова, бокелскијех Срба, те преко Кривошија, одакле се такође десетак храбрих људи нама придружило, увече стигнемо на Грахово, у Црној Гори, гдје смо преноћили. Ту смо се поклонили Вис. Преосвећ. Митрополиту Илариону, који се враћао из кнежевог главног стана (Црни Кук), куд је био отишао да благослови црногорску војску и њено оружје. У његовој пратњи био је и прота Стево Капичић, коме се уз пут десила несрећа, тим што се случајно ранио на врло незгодном мјесту. Митрополит је сушта доброта и права скромност.

25. јуна, у петак, стигосмо у главни стан црногорске војске, која је логоровала „на Црквичке Убле” у Горњ. Херцеговини. Ту Њег. Светл. Књаз Никола прими и г. конту Војиновића и мене у аудиенцију, под својим великим шатором, који је био прострт лепим ћилимовима. Он је још од прије био у интимном познантству са г. Војиновићем, а и о мени је, како рече, слушао по мом раду на Српском црквено Народном Сабору у Сремским Карловцима и по мом учешћу у херцеговачком устанку. Књаз није имао довољно ријечи да нам заблагодари на том, што смо собом довели знатан број бокелских добровољаца, за чијег команданта наменује г. конту (грофа) Војиновића, а мене за његовог секретара. Књаз Никола Петровић Његош учинио је на мене ванредан упечаток. То је персонификација мушке снаге и људске љепоте. Он је ванредно даровит, особит говорник, пун песничког заноса. Његови официри и војници обожавају га. Књаз се поуздано нада у побједу српског оружја. Јако ми је пало у очи што књаз страхује од Аустрије, којој као да није повољи његов ратни поход у Херцеговину. Г. Војиновићу рече у шали: „А шта ће рећи твој ћесар, кад чује да је један његов гроф са толико поданика му отишао под заставу кнеза Николе?” Гроф на то помену: „Нека рече шта било, а ја ћу њему односно себе казати да међу бокелским Србима друкче нисам могао ни живјети ни растати, већ да осјећам и радим како они осјећају и раде!”. При растанку препоручи нам Бокелје и нареди да ће над њима сутра држати смотру, за коју имамо да све спремимо. Овдје је књаз распоредио војску, пославши војводу Пеку Павловића и командира Бају Бошковића са 4 батаљона на Клек, да затворе пристаниште и тим прекину везу турске војске с морем, а у Пиву посла Лазара Сочицу, војводу, са 4 батаљона, да својој војсци осигура десно крило.

26. јуна, субота. Јутром крену војска са Убала и око подне приспјесмо на *Турунџаш*, јужно од планине Троглава, на путу за Гацко. Ту се војска одмори и преноћи. Ту књаз изврши смотру над Бокелјима. Био је веома

задовољан и тронут до дна душе при погледу на ову дивну војску. Око 300 људи, један згоднији од другог, сви у најбогатијем одијелу: на глави црногорска капица, на плећима зелена долама са јелеком, златом везеним, плавим чакширама, црвеним докољеницама, богато златом везеним. Књаз благодари најјурдније на родољубивом самопрегоревању и на тако лијепој помоћи бокелскијех Срба. Он заврши да у свој дан љепше војске није видјео ни у једног цара, и да ће бокелски батаљон бити саставни дио његове гарде. (Списак ове војске поименице имам на другом мјесту).

Од овог часа ја сам отправљао дужност ађутанта. Интересантно је напоменути ово: кад сам постројавао Бокеле за смотру, хтео сам да их поређам као обично. Ну пошто сваки Бокел хтеде да буде у првом реду а никако у позадњим врстама, бојећи се да га Књаз неће видјети у лице, ја будем принуђен да их постројим у једно врло пространо шупље коло, растворено само на оној страни од куд ће Књаз доћи. Затим одскаках и рапортирах да је све готово, као и о необичном начину постројења. Књаз се од срца насмија, рекавши: „Ето, Србин је свугдје једнак: неће да буде позади другога. Добра је то особина; само се треба умешно њоме користити”.

Књаз прими писмо с Цетиња, у ком му се јавља, да је аустријска влада протестовала, што је Књаз у своју војску примио толики број њених поданика (Бокела). Тим поводом мораде се конте Војиновић вратити, а остали Бокели не хтедоше ни да чују о своме повратку. Књаз наименова свога брата од стрица, г. Шаку Петровића, за команданте бокелских батаљона, а мене за његовог ађутанта.

27. јуна, недјеља. Кренусмо са Турунташа за Гацко. Прођосмо кроз Корита и дођосмо на Церницу. Ово је клисура, којом се са југоисточне стране улази у гатачку висораван. Више Цернице, према западу, види се град Кључ. Ту, више Кључа, први пут се јави један одред турске војске, који се бијаше ушанчио, те избаци неколико пушчаних метака на наше предстраже. Неколика мања одјељења наше војске бијаху изаслата да ово мјесто очисте. А остала војска крену напред и улогори се на *Сшејенима* и ту конакова.

Путујући овог 27/VI Турунташа за Гацко, био сам нешто слаб услед големе зловоље због распуштања бокелског батаљона, а нешто клонуо и због великог умора пјешачећи по великој сунчаној припеци. Књаз то спази, па нареди свом телохранитељу да сјаше и да мени понуди коња. Овај доскака к мени и рече: „господар је наредио да изволите јахати”. Па затим скочи с коња и понуди да јашем. Ну ја рекох да много захваљујем на

милости Господаревој, али да ја не могу никако да јашем на коњу који је потребан за службу око личности Господарева. Он се врати натраг, и кад рапортира Књазу моје ријечи, овај се осмехну и рече: „Кажити ти господину, да ја наређујем а млађи да слушају”. Разумије се да сам послушао.

Вриједно је овдје забиљежити како овог дана (27. јуна) дођоше изненада четири књажева перјаника са Цетиња и затражише да одмах буду пуштени пред Књаза. Како су ова четири перјаника били остављени у Књажеву двору на Цетињу, као стража дворска и лична Нашљеднику и Књагињи, то њин изненадни долазак изазва престрављење и бојазан да се на Цетињу није десило какво зло. Па како дежурни официр стаде да са овим људима говори гласније и опором, Књаз то чу па се на то помоли испод шатора, та кад спази исте перјанике, он се зграну и нагло упита: „Од куд ви овдје?” Они рекоше: „Дошли смо да не стрељаш!” То Књаза још више уплаши, па нагло упита: „А зашто да вас стрељам?” Је ли жив Нашљедник?” „Јест”, одговорише, „живи и здрави сви, али смо ми напустили дужност и службу у Двору, па смо дошли да Те молимо да нас стрељаш, јер волимо да умremo но да левентујемо код куће са женама, док се јунаци боре на војсци. Стрељај нас, криви смо; просто ти било!”. Књаз се мало стиша, поћута, па грмну: „Добро, биће вам по жељи” и оде под шатор, а бјегунце ставише под стражу. Пред битку на Вучјем Дољу Књаз их пусти с ријечима: „Идите, нек вас посијеку Турци”. Они у боју починише чудо од јунаштва. Двојица погибоше, један се рани а здравог коваше у звијезде очевици.

28. јуна, понедјељак. Рано ујутру стиже Књазу извјештај да су Турци код Кључа и Цернице без боја напустили све положаје и ноћу побјегли у Метохију (варош у Гацку). Наша војска заузео напуштена мјеста и положаје.

Овдје сам доживио врло немио догађај. Услјед пооштреног протеста и претњи од стране Аустрије, Књаз мораде да отпусти бокелско одјељење војника. Саопштена наредба порази и мене и све ове храбре људе, као гром из ведра неба. Људи су грдили и проклињали аустриску власт због ове мјере. Неки су сузним говорили да живи неће да иду кући, док не учествују бар у једној бици; неки се вратише, а већина оде к јужној војсци црногорској у Горњој Зети. Бокелци су слали и једну депутацију Књазу с молбом да их не распушта. Ну он тужним срцем мољаше људе да се повинују и да ће му тиме учинити особиту услугу; заблагодари и опрости се с њима.

29. јуна, уторак, Петровдан - дан мога рођења, у који сам навршио равно 30 година. После немилостивог догађаја с мојим Бокелцима нијесам био

расположен. Овдје смо и ову ноћ коначили. Интересантно је овдје навести Књажеву хитрину, којом је наредио да се у планини, обрнутој према Метовији, преко ноћи наложе многи огњеви, тако да је изгледало да је силество војске, пошто је огњева било далеко више него војника.

30. јуна, сриједа. Са Степена диже се војска преко гатачког поља. Испод саме Метовије прође војска као на паради, а Турци не избацише ни једног топовског метка, ма да су нам могли нанијети штете. У врх поља дођемо на Самобор, гдје је село и парохија попа Богдана Зимоњића и црква његова, храм Св. Саве. Овдје први пут видјесмо како је страховито турско варварство и како је свет овај рат, којим се пошло за тим да се мученички народ од тог варварства избави. Ту Књаз и његова пратња разгледаше похарану цркву, разорену св. трпезу, а око цркве раскопане гробове, повађене кости мртвије испребијане и разбацане. Дакле ни мртвом Србину у гробу ове азијатске хијене не дају мира!... Збиља су ужасне и страховите патње једног Србина. Ужаснути овим приказом, пођосмо напријед и за 1/2 часа пута стигосмо у *Липник*, гдје су куће и куле господске чувене потурчене породице Ченгића. Данашњи властелин овог имања, Дед-Ага Ченгић, није дочекао побједоносну војску српског ослободиоца, већ је побјегао у Метохију. Куће су биле сасвим празне и напуштене. Из њих је било све однијето, само су се видјели трагови нагле журбе, којом је тиранин ово своје старо и крваво гнијездо напустио. Све што се није могло понијети, то је полупано и уништено. Главна је притом, што ми је пало у очи, што је све двориште овог раубритерског замка било посијано писаним актима Дед-Агине архиве. Сва та акта била су писана српским језиком и ћирилицом (такозваном босанчицом). Акта су већином војено-службене садржине, а по нека и чисто приватно-економске.

Одатле кренусмо уз брдо и попесмо се на један заравњак у пристранку планине и заузесмо овај положај који је владао Липником као и Метовијом. Метовија је у Горњој Херцеговини главно мјесто и у њу су се збјежали сви мухамедански житељи из околине, као и војска из околних мјеста. Одавле се добро видјело, да је Метовија са свију страна добро утврђена снажним шанчевима. Ма да су Турци имали јаку артиљерију, они не избацише ни једног топовског метка, и ако су нам штете могли учинити. Свакако су били јако престрављени видјевши оволику силу црногорску. Овдје нађосмо посјеченог једног Србина, који је ту убијен прије 3-4 дана. У војсци се мислило да су га Турци посјекли, но мени је повјерљиво саопштено да су овог Србина убили сами Херцеговци, пошто је Турцима издао тајну прво завјере српске против Турака у Невесињу прошле године, те због тога

први устанак невесињски није испао онако успјешно и опширно као што је било засновано, а и Срби су неки, тад откривени покрет главом платили. Ово је, дакле, била казна. На моје питање зашто овог јадова тако високо подигоше (објешеног), један Ерцеговац ми рече: „Па господине, што је тражио то је и нашао. Увијек је хтео да буде виши од нас а ближи Турцима, па смо му, ето, његову жељу испунили”. И збиља је читава четири метра високо висио о грани једног дуба. Нек му је!...

Јул 1876.

1. јула, четвртак. Из Метовије дође турски парламентар с бијелом заставом у наш главни стан више Липника, с поруком од главара Метовије, да су становници вољни сви без отпора да се предаду, али да то не допусти редовна војска низамска и њени команданти. Књаз прими радо поруку и одговори да он Метовију неће све дотле нападати, док се њени становници буду мирно понашали, а с низама да ће он на други начин изићи на крај. За тим Књаз остави мало одјељење војске (Гачане и Пивљане) да пазе на Метовију, а с главном силом крену пут Невесиња. Истог дана после подне кренусмо натраг преко гатачког поља, испод саме Метохије. Турци нас опет пустише да мирно прођемо испод града, не отворивши ниједног метка. Увече, у сумрак, стигосмо на *Срђевиће* у дно Гацка, и прегазивши реку Мутницу, утаборисмо се одмах више ње. Прије но што ћемо да газимо ријеку, бијасмо стали да се одморимо. Војници, мислећи да ћемо ту коначити, стадоше да сабирају шумарке за ватру. Пет-шест војника спазивши плот пред оближњом напуштеном муслиманском кућом, потрчаше да га оборе и узму за ватру. Књаз, који се одмараше на једном оближњем хумцу, спази то и нареди трубачу да свира „мирно”, те да људи не дирају туђу имовину према објављеној Његовој наредби. Трубач стаде свирати „мирно”, ну у оној пуцњави и ломљави плота војници ваљда не чуше трубу, већ продужише рушење. То књаза толико наљути, да скочи на хата, па низ онај хумац у галопу јурну к непослушним војницима, који књаза спазише тек кад бану међу њих, то двојицу-тројицу коњем обори, а једног прегази тако, да остаде лежећи. Шта је с њим после било, неznam. Тек овдје се види, на какав племенит начин овај владар мисли да води рат с дивљим Турцима.

2. јула, петак. Са Срђевића крену војска према западу друмом невесињским. Ту пред књаза изиђе неколико Турака (потурица) из села Меданића, да му се предаду. Књаз им поклонил неколико дуката и обећа им потпуну заштиту. На даљем путу прођосмо кроз Фојницу, коју

предстраже бијаху већ запалиле, пошто су мештани вероломно неколико наших војника убили. Продужисмо пут друмом поред Студеног Потока. Овдје ја оставим главни стан и одох напријед, најпре с малим одјељењем војске, а пошто ово застаде да очекује позадна одјељења, ја одох сам самцит напријед. Ишао сам клисуром, шумовитом с обе стране друма. Наједном изиђох на поширу равницу а с десне стране на малом вису спазих јаке и доста простране шанчеве. Моја радозналост одвуче ме тамо, јер живе душе не спазих, ни од наше војске ни од непријатеља. Кад сам већ био на 400 метара пред утврђењем, чух довикивање с противне стране долине. Разумјех гдје виче: „Не иди напријед; Турци су у шанцу“!. Ја застадох и заклоних се од шанца за једну хумчицу, и у то доскака к мени на коњу црногорски официр, па ме упита јесам ли ја мртва стража. А кад му рекох да нијесам и да ја мислим да страже иду лијевим и десним вијенцем долине. Официр приђе ближе и кад познаде мене, не мало се зачуди мојој смјелости и рече: „Ма за Бога, г. Стево, зашто идеш пред мртвом стражом; зар не знаш да су Турци још у шанцу горе, а има их доста расутих и по шуми с десна и слијева. Ево мало натраг погине нам један војник од њих!“. Ја се извиних да сам се мало захуктао љепотом ове долине и жудњом да ћу напријед лакше посматрати који сукоб с Турцима. Посље ми и саму бијаше чудно како сам осамљен могао да пређем 5-6 километра овог опасног пута. У то и наши почеше се да јављају друмом и окомцима; пушке су сваки час припуцавале, и од једном почеше да искачу поједини турски низами на равницу, а наши их живе хватаху и собом вођаху. Чудо је Божије, како сам ја између ових Турака жив прошао. Кад се на равници појави појаче одјељење наше војске, ми остависмо заклон и упутисмо се шанчевима. Кад су Турци ово наше наступање видјели, они шанац напустише без боја и побјегоше у шуму, гдје су их наши хватали. Већина их се без боја предавала. Овај официр што ме је спасао од опасности, био је заповједник књажевског стана, цетињски капетан Мартиновић. Он је посље чешће причао о овој мојој сувишној смјелости.

Пред вече овог дана стигосмо на *Залом*, на изласку из фојничке клисуре. Ту нађосмо једну доста јаку турску кулу, једну врло лијепо озидану цамију и више другијех кућа. Овдје је прошле ноћи логоровала турска војска под командом бригадног генерала Селим-паше. Пошто је ово врло јак и утврђен положај, он је мислио да се ту одупре нашој војсци; али вјештим маневровањем наших крила он је био заобиђен и тим принуђен да напусти тај положај и склони се у Касабу (Невесинску). Мало више од ових кућа заноћисмо на самој главици, с које се види све Невесиње с многим

околним селима и касабом (тврђавом). Преко ноћи дуну хладан сјевер с кишом, и како нијесмо имали чим да наложимо ватре, онако мокри, на овој високој голети доста пропатисмо. Шаторе нијесмо смели разапињати, чак и сам Књаз је коначио без шатора. Око поноћи добијем једну велику провијантску врећу, па како сам, и поред мекинтоша, био сам мокар, ја се увучем у ону врећу и станем у смију говорити: „Камо Турци; ево вам једног јунака у врећи!”, а другови прсну у грехотан смијех. Ну да су они могли доћи до велике вреће као ја, још би се свесрдније смијали, јер бјеше несносна хладноћа после врло топлог дана.

3. јула, субота. Око подне кренусмо са заломског виса друмом, преко невесињског поља, право пут Касабе. Уз пут прођосмо кроз *Оцаке Љубовића*, који бијаху пусти, пошто су прошлу ноћ напуштени. Ово је спахилук чувене породице српских потурица Љубовића. Они су своје куле и простране дворове ноћу напустили и побјегли у Касабу. Види се да је економија ових бегова богата и пространа, али по двориштима је владала велика нечистоћа од сточног ђубрета, које више година отуд није било изношено. Продужисмо пут косом која се протеже јужно од Касабе и на мјесту званом *Драшње* улогорисмо се и ноћисмо, пошто је војска похватила висове изнад Касабе.

4. јула, недјеља. У истом мјесту преноћисмо и преданисмо. Око 10 часова прије подне одјељења неких наших батаљона (Бјелопавлића), жељна борбе, на своју руку стадоше да се прикучују турским шанчевима око Касабе, прилично јаке тврђавице, на једној хумци у западном углу невесињског поља, под планином Вележом, а на путу за Мостар. Како се ова наша одјељења беху одвећ увукла у окршај, а из врло незгодних положаја, пошто су морала наступати чистим голетима на ниже, без икаквог заклона, те је сад требало или наредити јуриш или их са што мање губитака извући из ватре. Ну пошто врховни заповједник није имао у плану никаква напада на то врло утврђено мјесто, већ је штедио војску и њену снагу за главну битку с Муктар-пашиним војском, чије се наступање сваки час очекивало од стране Мостара, то нареди нашој артиљерији и неким батаљонима (Пипери и Озринићи), да извуку из борбе наша одјељења, која су се у њу својевољно увукла. Био сам присутан при раду наша два топа, под командом шефа генералштаба г. Станка Радонића, који изабра један згодан ћувик у пристранку јужно од Касабе. Најпре војници маскираше позицију лишћем и гранама, па за час ископаше шанац, намјестише оба топа и нанишанише у трула градског зида. Посао бјеше сав готов, а Турци ништа не опазисше. Тек пошто наши избацише 3-4

гранате, наперише и они топове и почеше их палити, ну већ наш пети метак погоди у сами турски топ, учини му штету, и турска артиљерија затим заћута. Овим нашим топом лично је управљао наш вриједни артиљеријски официр г. Мило Мартиновић. Сад наши топови отворише паљбу по турском логору с оне стране града и по истакнутим шанчевима испод наших положаја. Тако би олакшан положај наших одјељења, те се они повукоше по изричној наредби књажевој, али с прилично штете, јер је ту пало до 80 што мртвих што рањених, што се код Црногораца броји већ у крупније губитке. Књаз се због овог самовољног поступка речених одјељења био много наљутио, тако да је њине команданте одмах свргао.

О мом присуству код наше батерије имам да забиљежим и ово: Ја и још петорица-шесторица официра, заинтересованих борбом, посматрасмо је с реченог ћувика. Кад дође г. Радоњић с топовима, нареди нам да се одатле клонимо, јер ће ту сад падати турске гранате. Ми врло нерадо послушасмо, јер нас је било који још нису посматрали артиљеријску борбу. Стога се ми само за десетак метара повучемо натраг, како би се склонили с очију г. Радонића иза неког шипрага. Ја сам видјео да ми стојимо правце више батерије, и да ће већ други турски метак пасти на наше мјесто. То и рекох друговима, ну они помислише ваљда да сам се ја уплашио па их подговарам да не склонимо, те не рече ни један ништа. У то наш топ једва што избаци свој четврти метак, а турска (друга) граната преко наше батерије прегрмље изнад наши глава, и ваздушна струја обори моје другове на земљу (ја сам сједио), па десетак метара по више нас зари се под једну лијеску, распршта се и диже је у лагум. Овдје се деси и смијешан и чудан случај. С друге стране лијеске један војник из батерије за истом лијеском свршавао је нужду. А кад лијеска оде у лагум, мој ти Црногорац скочи, па држећи чакшире у рукама, жив и здрав, само посматраше с чуђењем рупу што је граната направи; а ми видећи тај приказ прснусмо у смијех, док ће Црногорац сасвим ладно рећи: „О људи, видјесте ли гдје у мало на пра Бога не погибох. Мислили Турци да сам ја на њих наперио топ, па ме гађаше. А, да, нема од њих ништа, кад се и оваквог топа толико плаше!“. - Ми поново прснусмо у смијех и поздрависмо војника због његове ладнокрвности. Још исто вече о том је свако причао у главном стану.

Овог истог дана послае подне дођоше у главни стан аустријски војни пуномоћник, барон Темел, потпуковник, и србијански војни пуномоћник, потпуковник Јован Белимарковић. Књаз их је свечано примио.

5. јула, понедељак. И у овај дан логоровасмо и преноћисмо на истом мјесту. Наши топови и данас избацише на град неколико метака, док опет

не ућуткаше турске топове. Турске гранате (дванаест-фунтовне, а ми смо имали само брдске топиће - мале али ваљане) падале су чак у наш логор с ову страну брдске косе. Данас одмаршира једно одјељење наше војске под командом г. Станка Радонића, војводе и шефа генералштаба, са задатком да поседне положаје Бишине, који владају друмом Касаба-Мостар, на случај ако би Муктар-паша с главном својом војском кренуо у помоћ опсједнутој касаби. У војсци се опажа извјесна зловоља због јучерање недеће и због тога што се Књаз не упушта у одсудније бојеве.

6. јула, уторак. И овај дан проведосмо и преноћисмо овдје улогорени, без икаква важнијег случаја.

7. јула, сриједа. И овај дан проведосмо на истом мјесту. После подне одмах наши топови заузеше и западни врх над Касабом, одакле је с турским утврђењима вођена мало успјешнија борба, него прекјуче. Ну одлучног успјеха није могло бити, јер канда с наше стране није вођена довољно живо, због оскудице у муницији, која је чувана за главну битку, а и због малог калибра наших топова. - У вече, око 4 часа, бјеху у главни стан сазвани сви невесињски главари, којима књаз саопшти да је аустроугарска влада протестовала због тако дубоког продирања црногорске војске у Херцеговину и тражила да се наша војска повуче натраг, на извесну линију¹⁾ и да Он овај протест и тражење мора уважити, пошто је аустријски војни пуномоћник Темел изјавио у име своје владе ултиматумом да ће ова иначе затворити своја пристаништа према Црној Гори, услед чега ова не би могла да продужи ратовање. За тим позва исте главаре да са својом чељади и малом издижу још ноћас према Црној Гори, да не би били изложени освети турске војске, због пристанка Невесињаца уз Црногорце. Не знам да ли је Књаз о овом протесту аустријским главарима штогод саопштио, али да је књазу предат не само протест, већ и ултиматум, то сам још истог дана под дискрецијом чуо од најближе околине Књажеве.

Нико од нас није ни слутио шта се у том тренутку одиграва под Књажевим шатором. Ми тек виђесмо да је нека голема биједа, јер главари изиђоше узрујани и поражени, те преклињаху Књажевог таста, Војводу Петра, да војска без боја не одступи, и да не предаје њину сиротињу и њина огњишта уништењу од стране Турчина. Ну јадни Војвода Петар, сузим очима их увјераваше да тако мора да буде, и преклињаше их да послушају и да још ноћас издижу, јер да ће војска сјутра рано одступити. Кад јунаци, невесињски главари, видјеше да друге нема, они у један глас

---

1) Доције граница између Црне Горе и окупиране Херцеговине

увикнуше: Е, војводи, кад није друге, онда ћеш видјети сад шта су Срби Невесињци!... С тим ријечима одоше и за један непун час почеше невесињска села редом да пламте. Војска је помагала становницима склањати чељад, стоку и друге најпрече потребе, а јуначки Невесињци палили су „сваки своју кућу, да се у њој Турчин не грије”. Да, дивни ли су ти људи! Високи, крупни, дуга лица, орловског погледа и даровити бесједници. Ово су они витезови што су испалили „прву невесињску пушку” и Српству дали абер да устаје у борбу за своје ослобођење и за покајање Косова. Дај Боже, да се ови див-јунаци у својим надама не преваре!...

Ову ноћ сам провео готово нетремице, од големог јада и чемера. Ово је други удар што нам га зададе вероломна политика бечка. Рекоше ми неки да је Књаз Темелу, на његово саопштење, рекао: „Сажалевам, што прије нисам знао да објавом рата Турској исти објављујем уједно и Аустрији! Доста је мени рат са Турском; с Аустријом га нијесам никад ни помишљао водити. Извијестите своју владу, да усвајам захтјеве њеног ултиматума!”...

8. јула, четвртак. Устадосмо зором. Све Невесиње, хвала Аустрији, освану у пепелу. Књаз Никола, пошто доби извјештај да је становништво из околних села издигло пут Црне Горе, започе око 8 часова са одступањем своје војске, оставивши на Бишини своју предходницу са Радоњићем, у величини од седам батаљона. - Шта ли ће бити ако их, тако слабе, нападне Муктар-паша са својих 40.000 редовне војске?... Војска наша је била као потучена и хиљаде људи ишли су цијеле часове, да се ни гласка веселог разговора није могло да чује. Непобједни јунаци нијесу знали пред ким и пред чим узмичу и без боја. Уморени више зловољом него путем, стигосмо у врх Невесињског поља на Слиту и ту коначисмо. Прати нас и зли дух ћесаров, Темел, све у стопу с нама, да се очима увјери о извршењу ултиматума. Успут попалише огорчени Невесињци нека турска села као и оцаке Љубовића, а цамију разорише.

9. јула, петак. И овај дан проведосмо на Слати. Темел с нама. Француски капетан Броје би одаслан да динамитом разори куле и куће на Залому, што овај јуначина официр тачно и изврши.

10. јула, субота. И овај дан проведосмо у логору на Слати. Пред вече чујаше се по који топовски пуцањ са Бишине. Страхујемо да Турци нису напали нашу там. (нечитко) предводницу; - а ми у овој даљини!...

11. јула, недјеља. Зором се чу тутњава топова са Бизине, а у то стиже и писмо Станка Радоњића с Бишине, у ком јавља да је Муктар-паша напао његове положаје. Темел видећи нашу војску спремну за полазак, вјероваше,

као што му је речено, да ће наша војска и даље продужити своје одступање на одређену „линију аустријске интересне сфере”. Стога оде с пратњом у Котор, да своју владу извјести о потпуном успјеху своје мисије. Ну чим он замаче за прво брдо, Књаз нареди повратак војске према Бишини, у помоћ Радоњићу. Од јутра до 4 часа по подне ишли смо усиљеним маршем, а с планом да заобиђемо Муктар-пашу с десног му крила. Пут је био ужасан, без и козије стазе. Било је мјеста гдје су људи Књажеве коње морали преносити. Око четири часа бијасмо се већ готово изравнали с турским положајима; требало је још највише по часа хода, па да Муктара нападнемо с бока и с леђа. План је био изврстан; али која вајда од људског усиљавања, кад Бог не да... У том истом тренутку Муктар-паша је успео да наше десно крило на Бишини заобиђе преко Вележ-планине; нареди јуриш и потисну наше из шанчева, те их ови нагло напустише, пошто су их пуна 24 часа држали против 10 пута надмоћније силе. Да смо ми с Књажевом војском бар по часа раније стигли, Муктар-паша би био до ногу потучен, јер сем наше војске с бока, за леђима му је већ на 1 сат растојања била и наша бригада Пека Павловића с Клека, која је хитала к нама. Тако пак бијасмо у стању само да примимо разбијену нашу војску, која је изгубила 45 мртвих и 83 рањена. Два-три херцеговачка батаљона била су одбачена у страну, те смо за њих били у великој бризи. Разбијеној војсци Књаз даде трубни знак и она с брда сиђе к нама. Вратисмо се натраг и коначисмо у Зовином Долу.

12. јула, понедељак. Зором остависмо Зовин До и форсираним маршем настависмо одступање. Тешко заморни, на великој припеци, стигосмо доцкан у вече на конак на Корита, куд смо прошли 27. јуна, те ту и преноћисмо. Овдје је војска осјетила недостатак у провијанту, јер су Турци из Метовије*), нападала колоне провијантске, те су се ове морале враћати и другим путем ићи. Враћајући се уз пут нађосмо повећи број рањеника са Бишине, који лежаху поред пута са мало болничара. Књаз упита зашто се рањеници не носе напријед, а кад старешина Тоша Мишић одговори да „нема коња, јер су узети за донос провијанта”, Књаз сјаха са свог хата и ријечима: „Ево коња; товарите!” Сва Књажева пратња скочи с коња и стадоше да товаре рањенике. Књаз се с мјеста не миче док се сви рањени не отпремише, а он 5-6 часова хода на највећој припеци ишао пјешке као и остали војници. Све молбе његове пратње да јаше није хтио

---

* Ту се десило овај интересантан случај. Турци нападну ниже Гацка наше провијантске колоне, које су праћиле црногорске жене. Ове се јуначки одујуру и одбију Турке, при чему су погинуле двије-три буле, које су помагале Турцима.

ни да чује. Уз пут је занемогло више тешко рањених, и он их је лично кријепио напитком, а код двојице је пресједио све док нијесу изданули од тешких рана. Самртници су видјели и познали Господара, па су се болно осмјехивали и једноме спазих сузу радосницу низ његов рањави образ, сматрајући се срећним што је његов Господар свједок његова витешког самопрегорјевања. Војска је непрестано пролазила и војници су с дивљењем посматрали овај призор Књажеве пажње.

13. јула, уторак. Преданисмо и преноћисмо на овом истом мјесту. Чујемо да Муктар-паша наступа у стопу за нама. Он је у заблуди да је разбио главну силу на Бишини, а не зна јадан да ова гине од жудње за бојем. Херцеговачко одјељење са Бишине као и одјељење Црвеног Крста под др Томићем, још нам нијесу стигли. Страхујемо за њих.

14. јула, сриједа. Рано у јутру дођоше у наш логор командир Бајо Бошковић и војвода Пеко Павловић са својим командама што су биле на Клеку; дође срећно и оно одјељење херцеговачко што је било распуштено на Бишини, а такође приспједи и Др Томићево одјељење Црвеног Крста. Г. Томић причаше да се спасао тим, што су се били прикрили у једној шумици, испод које је Муктарова војска прошла, а њих није спазила.

Овог дана премјестисмо се 1/2 часа сјеверније с логором.

15. јула, четвртак. Цио овај дан Књаз се бавио распоређивањем војске, њеном смотром и омањим преуређењем. Ту је поставио и нове бригадире и то: г.г. Војводу Петра Вукотића, Сердара Јолу Пилетића, Командира Бају Бошковића и Војводу Пека Павловића. Тад продужисмо наступање косом сјеверног обронка Планске и Биљећске долине. Кад изиђосмо на врх истог вијенца планинског, ми доље у долини спазисмо Муктар-пашу, гдје с неколико табора предводнице маршира преко поља Планае за Биљеће. Изгледа да Муктар-паша не познаје тачно правац у ком се креће наша војска. Овдје Књаз са својим генералштабом и с г. Јованом Белимарковићем око 4 часа по подне оде да проучи околне положаје. Изгледа да су овом приликом изабрали предстојеће бојиште. За тим војска настави наступање и касно у вече стигосмо на Врбице и ту заноћисмо. Провијанта бијаше понестало и доста војника оста без вечере. Врбице су село које су Турци још лани попалили - једна увала међу два планинска вијенца. Наше предстраже под Пеком Павловићем беху ноћу истакнуте до у само биљећско поље, гдје су се Турци утаборили. Преко ноћ изгледа као да је Муктар-паша добио тачна извјешћа о кретању наше војске, јер већ око поноћи он је своју војску дигао на ноге и кренуо уз сјеверне обронке оне планине у којој смо логоровали. Ту се одмах сукоби са нашим

предстражама из бригаде Пека Павловића, те је било омањег препуцавања између предстража. Ватра је бивала све чешћа, а у зору је прилично загустило.

16. јула, петак. Бој на Вучијем Долу. У саму зору Књаз је добио извјештај да је Муктар-паша са свом силом отпочео наступање према нашим положајима. Извјештај је донио сам војвода Пеко, због чега се Књаз много љутио, што је он као заповједник предстража своју команду напустио, као да није имао нижег официра, или као да није могао послати писмен извјештај. Књаз је од свију официра био први на ногама, учинио узбун и на коњу одјурио да прегледа војску и да је одушеви за бој. На то брзо кренусмо уз брдо, уза страну једног вијенца, који долину Врбике затвара с јужне стране. До на врх овог вијенца ја сам ишао с главним штабом. А кад Књаз шљеменом овог вијенца узе правац у десно, према једном врху, који се из овог вијенца према западу највише истицао, ја сам тад, с г. Арсом Пајевићем из Новог Сада (с којим сам и иначе друговао за целог овог похода) придружио пиперској бригади г. Јоле Пилетића. Био сам на коњу и придодат ми је један војник као пратилац. И г. Пајовић је био на коњу (своме познатом свјетлоплавом дорату). Ја на Књажевој позицији, на овом вијенцу, не хтедох да останем већ и стога, што сам држао да ће ту бити наше резерве, гдје неће бити никаква особитог и живљег ратног интереса, и што мишљах да ће се мегдан подијелити на јужном вијенцу, нарочито на врху ковчега (Ia),* који је владао цијелим тим вијенцем и био најјачи положај у свој околини.

Стога, видећи Пипере, гдје силазе у Вучи До у правцу тога врха, ми се њима придружисмо. Тутњава ситног оружја с јужне стране, од Биљећа, постајаше све то жешћа и нагло се примицаше. Књаз у то већ бијаше стигао на вис (I), на нашем десном крилу, који је управо преко од виса Вел. Кокота (Ia), те спазих гдје се та позиција журно утврђује. Остале наше бригаде бјеху заузеле врхове сјеверног вијенца, који се савијао на југоисток у облику лука. Из распореда и наступања војске једне и дуге, како је било у очи самог јуриша с наше стране, види се да се фронтови њини нису поклапали, већ су Турци ударили право на наше десно крило у збијенијем поретку. Ово је отуд, што је Муктар-паша био у заблуди да ће нас изненадити на нашем логоришту на Врбикама; а на ту га је страну привлачила и важна позиција бр. Иа (Ковчег). Ми смо држали да ће Пеко Павловић са својом бригадом на ову позицију одступити и на њој Турке дочекати. Ну у његовом одсуству, док је био на извјештавању код Књаза, Муктар-паша

---

* Види приложен нацрт, сачињен по сјећању.

маневром потисне његову бригаду према истоку у правцу наших положаја III и IV, те тако Турци бригадом Осман-пашином заузеше речени вис Ковчег (Ia). У то ја с г. Арсом и пратиоцем стигох под сам бријег овог положаја са сјеверне стране (код тачке Б). Ми нијесмо ни слутили да су нам Турци над главом, горе на вису. У то се отвара плотунска паљба турских топова с овог виса на наш положај Вел. Кокот, на ком је Књаз лично командовао. На то одговорише наши плотунском ватром са своје већ утврђене позиције. Међутим, од два пиперска батаљона, један бјеше већ успио да се сколони под мртви угао турског положаја на Ковчегу, а други батаљон затече турска ватра у сред поља код тачке Ц. Људи падоше к земљи и стадоше да се шанче на самој путањи, којом су ишли, и како на мјесту бијаше довољно камена, прилично се заклонише, али ту неколико људи изгубише, што мртвих што рањенијех. У то Књаз с положаја I и наша бригада с положаја III удвојише паљбу, сузбише Турке на вису у њине шанчеве, а Пиперском батаљону у пољу тиме за часак одлакну, те он јуришем претрча опасну чистину и здружи се са својим првим батаљоном под брдом (II). У то поче да ради и наше лијево крило, а с нашег положаја бр. III два батаљона (чини ми се Бјелопавлића и Црмничана) одвојише се и стадоше наступати, те заузеше три шкрке (1, 2 и 3) с десног бока турског положаја на Ковчегу пре но што то пође турској војсци за руком. Дотле се Јоле Пилетић за време од 1/2 часа одмарао под мртвим углом брда, а кад виђе гдје се два батаљона на његовом лијевом крилу с њиме изравнаше и лијеви му бок покрише, он одмах поче наступање уз брдо. Међутим, видећи опасност у којој оstadосмо нас тројица, међу ватрама двију војска, ја предложих да се вратимо пољем за хумку Д, пошто не могоасмо допријети Пиперима. Пратилац ме послуша, а г. Пајевићев не хтједе (или, правије, збуни се), те ја довикујући Арсу отрчах лаким касом на коњу, а мој пратилац предамном пешице, који одједном поче да гунђа: „Ах, пси ми се меса најели, камо ми моја браћа данас?... Ја му подвикнух с прекором:” Ја сам овдје твој брат, а ти мој видим да нијеси; већ брже трчи пред коњем. Ја ћу теби чувати леђа, а ти мене - хоћеш нећеш - може ти бити! Он се на то застидје, па трчећи замоли да му опростим, јер, рече, „љут сам господине што нијесам с браћом; они сад беру славу, а ја овдјена сам...” Ја му рекох да између нас и Турака нема никог већ смо ми пред свом црногорском војском; па куд ћеш већу славу? Он се умири и ми на пет-шест минута претрчасмо поље и склонисмо се за хумку код Д, која бијаше у сред поља. Ту данусмо душом, јер смо трчали кроз прави град од куршума и чудо је Божије како оstadосмо неповријеђени. Само моја

„инцерата” (мекинтош) бијаше просвирана. Ту прилегосмо и стадосмо гађати Турке, који су се појављивали горе на ивици брда Ковчега. Ту смо видјели како официри нагоне масе војника да пођу на ивицу и гађају Пипере под собом у пољу, али их с Књажеве позиције посипаше град од зрна, и они су се три пута у нереду у шанац морали враћати. Пипере видјесмо гдје се полако пењу уза стрмо брдо и прикучују се врху. Пошто ја и мој пратилац не имадосмо више муниције, то напустисмо овај положај, па кренусмо натраг ка нашим позицијама, горе на вијенцу В. Кокота. И тај пут уз брдо бијаше опасан, ну срећом без повреда изиђосмо на врх, гдје га пут пресеца, и ту сретосмо Књаза с пратњом, гдје силази с опасне позиције на Кокоту (I). Причаху нам господа да је Књаз сам шанац планирао и својим рукама камење доносио и слагао на шанац, упућујући и храбрећи војнике. С муком су га, рекоше, одатле уклонили. На послетку, веле, подао се молбама присутног архимандрита Љубише, предавши положај чувеном бригадиру Бошку Мартиновићу. Одатле се спустисмо на Врбице путањом. Ту дознадох да су Турци мало пред тим били обишли нашу позицију на Кокоту, на десном крилу и да су били осули ватру по нашем логору, гдје су шатори још стајали и многи били изрешетани куршумима. Наших 200 Његуша војника, прикривени под ивицом вијенца, дочекали су ове Турке, осули на њих изненадну убитачну ватру, много их оштетили и сузбили у њине положаје. С Врбица крену Књаз с пратњом путем уз брдо, према Ублима (црквичким). Горе, десно од пута бијаше лијеп заравњак, са по гдекојим растовим стаблом и с једном шиљастом стијеном, високом 7-8 метара код А. Књаз се спусти под један храст и наслони се на његове жиле, с једне стране он, а с друге г. Белимарковић. И одатле су управљали даље бојем. Ну пошто је планински вијенац наших позиција напријед заклањао турске позиције, то се бој одатле слабо могао посматрати, и ја се успужем на речену високу и шиљасту стијену (код А). Сједнем на мој мекинтош, па станем посматрати турске положаје, од којих сам онај на вису Ковчега тачно видјео. У тај мах спазим Пипере, гдје искросше под саму ивицу виса, на ком бјеху Турци у шанчевима. Па гласно узвикнем: „Ура, ено Пипера под самим турским шанцем!”. На то се Књаз осврну к мени, па стаде да запиткује шта још видим. Покушаше још неки официри да се успужу на стијену, али врх бијаше узак и зашиљен тако, да сам се једва и ја сам на њему држао. И ја стадох г. Радоњићу описивати све што видим. Пипери за часак прилегосше под самом ивицом Ковчега с турском војском на њему. У то је већ у велике извршило своје наступање и наше лијево крило под Војв. Вукотићем, тако, да је оно турску истакнуту позицију на Ковчегу већ

тукло с бока и својом ватром посипало чак и резерву, којом је командовао лично Муктар. Пошто се Пипери малко поодморише, они, не избацивши ни једног пушчаног метка, потегоше јатагане у десну, револвере у лијеву, искочише на вис и журнуше у шанац. Удар је за Турке био тако изненадан и страховит, да се Пипери с њима измијешаше, и настаде сјеча, тако да тутњава од пушака и топова, која је са свим наличила најстрашнијој непогоди од града и громава, од једном се прекиде, као да је на концу висила, и све се заблену од чуда шта б'и; а ја видјећи јасно шта б'и, узвикнух „Ура!” и баких капу у вис. Запиташе ме шта је; а ја рекох да су Пипери ускочили у шанчеве и да „сад јатаган ради”. Књаз скиде капу, па се побожно стаде Богу молити и крстити. (Ово сам за време боја више пута спазио). За тим са свију страна наша војска као поплава изницаше на вјенцу, који су Турци заузимали, а одмах Пиперима Бошкова бригада с десног крила као најближа. Чујаше се само клицање „Ура” и „Живио”. Ово бијаше знак да су турски редови попустили, јер за мало више се нико не виђаше на реченим висовима - сва наша војска замаче за брдо. Ја хитно сиђох с моје стијене - осматрачнице, узех моју капицу, коју држаше један војник ниже стијене. Књаз и даље издаваше наредбе. Међу нама наста неописива радост, а у неколико и брига како ће се ствари на пошљетку развити тамо за брдом. Цијела битка, од првог њеног почетка до јуриша, није трајала више од два часа. Јуриш је био око 7 1/2 часова. Мало по мало преко најјужнијег вијенца почеше се јављати поједине групице Црногораца, кличући и међући из револвера и пиштоља. Рекосмо одмах да је то ратни плијен и заробљеници. Први испаде пред Књазу Петар Филипов, Пипер, водећи једног низама, коме (као псу) бијаше везао појас за врат, па га тако вођаше. Књаз се мало намршти што га је тако везао, а то Петар разумједе, одријеши појас, поклони се, па рече: „Сретан ти први роб, Господару!”. То бјеше прост војник - Анадолац. Књаз похвали и награди јуначког Петра. За тим почеше стизати и други трофеји: пушке, сабље, јатагани, шињели, заробљени прости војници, нижи и виши официри. У то се указа на нашем вису повисок, сувоњав официр турски, лепа стаса, дугуљастог лица и отмјеног хода. Њега је водио рођени брат напријед поменутог Петра, Лука Филипов. Турски официр приступи Књазу, без икаква оружја и каза се српски:*) Осман-паша, дивизиони генерал!”. То није нико очекивао, и Књаз, изненађен, скочи на ноге и рукава се с пашом; па продужи с њим разговор,

---

* Паша зна српски ошуд ишло је живео већ 4-5 година међу Србима. Паша је пријејклом руски Черкез, где је у Русији свршио и највише школе. Али у Кримском рату за Турци заробе као руског капетана, где с њима и остаде.

тјешећи га да је тако суђено ратнику. А кад му паша саопшти да је командовао турском предводницом на Ковчегу (Ia), Књаз га особито похвали и рече: „Ја сам се у почетку лично против Вас борио, Ви сте све учинили што се тражи од једног храброг и мудрог генерала”. То исто изјави и присутни војни пуномоћник г. Белимарковић. Мало после тога почеше војници доносити и дијелове освојених топова. Осман-паша први извијести Књазу да је Муктар-пашина војска потпуно потучена, а његова дивизија да је уништена. Ту Књаз Никола издаде наредбу Станку Радонићу, да похита к војводи Петру Вукотићу, те да се војска заустави гдје се затече и чека даље наредбе. Ову наредбу ја не разумједох. Јер, иако нисам војник од заната, мислим да није довољно непријатеља у првом сукобу разбити, већ да одржану побједу треба до краја исцрпсти и не допустити непријатељу да се прибере и за нов отпор спреми. (Да није опет на путу каква „пријина” „Линија интересне сфере”?!...) Овдје је интересантно напоменути да се ни један од перјаника и кабадахија (тјелохранитеља) Књажевих, који су за време боја шиљани с наредбама на разне стране, није враћао у гл. стан, тако да су пошљедње наредбе Књажеве морали да носе највиши достојанственици из Књажеве пратње. Ово се објашњава тиме што су сви одаслани перјаници и тјелохранитељи учествовали у боју, и поред све опасности да ће бити кажњени. У боју су живо учествовали сви Књажеви рођаци (чланови дома Петровић - Његоша). Одмах послѣ јуриша хтио је Књаз да и он иде напријед, на коју тачку за проглед и управљање даљим током боја, али Му бијаше одвећ слаба пратња, без икакве резерве (која је отишла на крвави посао). Око Књазу било је у све око 20-30 људи, и то већином стараца (сердари и сенатори), те ови не дадоше Књазу да одмах иде напријед на само бојиште, куд лутају разбијени дијелови непријатељске војске. Тек око 10 1/2 часова прикупи се око Књазу прилично војске (од војника што су доносили плијен и заробљенике доводили). Тад кренусмо напријед и пређосмо бојиште на његовој источној страни одакле је јуришало наше лијево крило. Успут наиђосмо на једну повећу локву од кишне воде, у пречнику од 4-5 метара. Око ове локве бијажу окупљени наши рањеници као на превојишту. Ту бијеше лако и тешко рањених, неки у самртним мукама а неки већ изданули. За велико чудо, ту не чух ни једног болног јека или запомагања, већ сваки стојички сносаше витешке болове. Кад Књаз наиђе, они се осјетише чисто срећни, што за свједока свога крвавог пожртвовања добише свог обожаваног Господара. Кад га спазише и кад их он поздравља са: „Срећене вам ране;” - они се чисто наелектрисаше, па колико јаче могоше узвикнуше: „Живио!”. Овдје сам посматрао

невјероватан приказ: С једне стране ове локве рањеници у води испирају своје ране, тако да вода бијаше до пола крвава, а с друге стране придолажаху здрави војници уморни и прежедњели (нигдје у околини на десет километара не бијаше ни капи воде), па падаху на кољена и пијаху воду, као да је најбистрији извор. У овом рату сам и сâм искусио како је жеђ голема мука у овим безводним брдима.

За тим се Књаз с пратњом спусти мало наниже, одакле смо имали преглед на сву биљећску долину. Остаци турске војске замицаху у Биљеће, под заштиту градских бедема, шанчева и топова. Наша се војска узбрдо враћаше к нама и доносаше непрестано разне трофеје. Посље подне довукоше војници једну освојену батерију турских топова - истрагуна. Неки бјеху снабдевени читавим прибором, а код неки не бјеше затварача и других ситнијих дијелова, које су Турци пред бјекство уништили. Из здравих топова чинили смо свечану палбу („шенлук”). Долине су одјекивале а српско је срце од радости играло. У то паде и блага кишица, да расхлади и напоји. Ја сад тек опазих да сам на мојој познатој стијени-осматрачници, у оном побједничком заносу, заборавио и оставио мој мекинтош. Ну ко у овом часу највеће среће да мисли још на такве ситнице! - Ово је за мене, доиста, дан највеће радости у мом досадашњем животу. Да би ми ова радост била без икаквог мутног трунка - на моје големо изненађење - спазих и мога Арсу Пајевића, жива и здрава, гдје с другима кличе поред топова за вријеме свечане палбе. Загрлисмо се и у сузама радосницама честитасмо један другоме дан велике побједи. Мало пошље нађосмо и његовог дората, који се, већ не знам по који пут, бјеше изгубио и опет нашао.

Ту смо сви витешком Књазу честитали побједу, а по том се повратисмо, кличући и пјевајући, у пређашњи логор на Врбице. Овај знаменити бој и његова одсудна побједи коштају нас 70 мртвих и 128 рањених, међу овима и Књажев брат од стрица г. Филип Петровић, а његов рођени брат Шако, за тим браћа од стрица г.г. Ђуро, Блажо и Марко, - сви су били у првим редовима. Г. г. Ђуро и Шако били су узели на око самог Муктара, па су га на својим хатовима јурили до под сам бедем Биљећа. Осим заробљенога живог паше Османа, још је један погинуо а један је лако рањен, како причају сами заробљеници. На Врбицама преноћисмо, а

17. јула, субота: Књаз посла два батаљона Бјелопавлића и Црмничана у поткroppу јужне војске у Зету, која је под заповијеђу г. Војводе Божа Петровића. Тог дана и Осман-пашу с другим заробљеницима посла Књаз на Цетиње; а главни Књажев стан премјести се на Мокре Доце више

Биљећа, с намјером да опсадимо тај градић и Муктара у њему. Ну пред само вече дочусмо, да је Муктар-паша, наставши непосједнут требињски друм, овим у Требиње утекао с девет батаљона преостале војске. Да Књаз Никола није синоћ повратио војску, која је већ била почела да прелази преко Требишнице, с намјером да заузме требињски друм, Муктар-паша би се можда још данас био морао предати са свом војском тј. њеним остатком. Сердар Перо Матановић прича ми, да је он с 4 батаљона војске око 4 часа био на ријечи Требишници, с намјером да је прегазе и заузме требињски друм, и да су се војници већ били изули, кад стиже наредба да се војска враћа. Он још рече, да су официри ову наредбу немилу примили. Мудра лисица, Муктар, користио се тренутном омашком свога противника. За реконвалесценцију његове дерутиране војске, постараће се „Прија” из Дубровника. Злокобног Темела није било на Вучјем Долу; а да је био, он би био од једа цркнуо.

18. јула, недјеља. Преноћисмо опет на Мокрим Доцима. Војници још увијек доношаху разне трофеје, којих бијаше цијела гомила оружја (турских сабаља и јатагана, пушака и револвера). Ту бијаше наслагана и читава гомила шињела и другог. На ову гомилу баца један војник фину цубу (војничког кроја); у то један херцеговац између гледалаца рече: „То је цубе Селим-пашино”. Књаз га упита ко је он, а он каза да је био пашин кувар. Кад Црногорац, који донесе цубе, каза какав је био официр с ког је то цубе узео, присутни Мостарци рекоше да је то главом Селим-паша. Његов кувар рече да би познао и пашину сабљу, ако је у гомили. Тек што стадоше гомилу преметати, тај кувар - Мостарац узвикну: „То је пашина сабља!”. Када се јави и онај војник, што је сабљу донио и кад описа човјека чија је она, сви опет рекоше да је то Селим-паша. Показа се да су ова два Црногорца, што су донијели сабљу и цубе, реченог турског официра, заједно посјекли и оплијенили. Књаз их упита би ли га нашли, а они одговорише да би. Селим-пашину сабљу Књаз овдје дарова сердар Јоли Пилетићу с ријечима: „Најљепши ратни добитак - највећем јунаку са Вучијег Дола!”. Сутра

19. јула, понедјељак. Одоше неки официри да траже тело погинулог Селим-паше, кога збиља и нађоше. Књаз о том извијести и турског команданта Биљећа, с молбом, да изашље одјељење које ће примити тијело погинулог паше и сахранити пале турске војнике, којих је било на хиљаде. Ну дивљи Турци, у мјесто да овако човјечну понуду једва дочекају и усвоје је, они не хтједоше да приме ни парламентарара, већ су на њега пуцали. Није помогло ни посредовање војих пуномоћника, те тако хиљаде турских

љешева остадоше да куже ваздух и да служе звјеровима за храну. С логором се премјестисмо на Пилатовце и ту преноћисмо.

20. јула, уторак. Рано из јутра Војвода Петар Вукотић, оде са својом бригадом да посједне пут Мостар-Требиње, те да пресјече Муктар-паши поткрепљење из Мостара. Главни стан се премјести на Обљај, у дну Бањана, гдје и преноћисмо.

21. јула, сриједа. Преданисмо и преноћисмо на Обљају.

22. јула, четвртак. Остадосмо на овом мјесту вас дан и ноћисмо ту.

23. јула, петак. Преданисмо и коначисмо на истом мјесту.

24. јула, субота. Кренусмо с овог мјеста на Кокоте (Огорац). У вече Војвода Петар, оставивши посаду на путу Требиње - Мостар, поврати се с већином своје бригаде и улогори се у Врањој Дубрави.

25. јула, недјеља. С Кокота се премјестисмо на пређашње логориште Обљај. Успут скренусмо на вучидолско бојиште и нађосмо још стотине турских љешева несахрањених. Црногорци су их побацали у једну бездан. На бојишту се не може опстати због смрада од људских љешина несахрањених, које су се већ почеле разлагати. Нађено тијело Селим-паше сахранили су са пристојећим војним почастима, у присуству страних војних пуномоћника. Ту на бојишту један прикривени турски рањеник уби нашег војника. Истог дана, у сáми мрак, дође из Биљећа у главни стан чувени турски барјактар и признати мухадовски првак у Гор. Херцеговини, Шобота Авдић. То је врло висок човјек широких плећи, одвећ јаког састава, смеђ, мало погурен, старац од преко 70 година, лица дугуљастог, носа орловског, браде и бркова сиједих и јаких. Он је још кријепак и снажан, те је и на Вучјем Долу судјеловао у боју, заједно са осталијем босанско-херцеговачким беговима. Његов је спахилук, са многим кулама, доље на Плани, у биљећском пољу. Овај цин од човјека прави је архетип српски, без икакве туђинске примјесе у крви. Говори тако лијепајем српским језиком, да је милина слушати. С нашим Војводом Поп-Богданом Зимоњићем се рођака и израчуна да је с њим негдје у VII кољену сродства. То наш Војвода потврђује, казујући по имену неког свог претка, који се потурчио. Шобота је дошао да се преда Књазу Николи, безусловно.

26. јула, понедјељак. Преданисмо и преноћисмо на Обљају. Архимандрит Висарион Љубиша врати се са Цетиња, куд је био отишао на кратко одсуство. Изјутра Књаз некуд изиђе у шетњу ван логора, а ми остадосмо, чекајући Га. Међу нама је био и барјактар Шобота, а нас се прилично искупило; јер нас је занимао приказ предаје овог чувеног српског потурице. За Књаза је било спремно сједиште пред Његовим шатором,

на дивану спремљеном од креветског душека, од јастука и дивног ћилима. Сједиште је било намјештено под једном липом и једним големим храстом, који су сасвим једно поред другог расли као на утакмицу, као брат и сестра, тако да су им се врхови и круне грлиле а гране и огранци изукрштали. Одавле се отварао диван поглед на биљећку долину, на равну Плану са Шоботиним конацима, у којима је он до сад царевао, као и на кобни Вучи Дô, на ком се срозала како сила Падишахова, тако и сила херцеговачког малог цара Шоботе Авдића. Он тужно и суморно посматраше дивни предии свога маленог царства, па дубоко уздисаше, као да му се у овом тенутку будијаху све успомене редом, од рођења па до некидањег вучидолских пораза. Видећи овог старог орла у тако тешким душевним мукама, ми смо сви околу мраморке ћутали. У то се стари див стресе, чисто се пробуди, погледа одважно по нама, па отпочне свој занимљиви Разговор са растом и са липом: „О липо моја, стара липо! О расте, стари друже мој! Ви сте мене у мом животу много пута заклањали и од сунца и од љуте непогоде! - А видијесте ли ви, што се неки дан деси на нашем равном Дољу Вучјем? Видијесте ли како црни слом пуче нашем негда силном падиши у Стамболу? Видијесте ли како му Књаз Никола, соко од јунака, у прах сатре његову силну ордију? А видијесте ли стари другови моји, шта вам бî од вашег Шобе сиједога? Питате ли, шта ће и куда ће сад Султаново крило од Крајине, што ће и куда ће сад његов вијерни барјактар Шобота? - Па ако ме питате, да вам право кажем: Алаху је воља била, те ми Он промијени Падишу, - мјесто стамбулског постави ми цетињскога! Живио мој нови падиша цетињски! - Као што је Шобо био вијеран цару од Стамбола, тако ће бити вијеран и своме новом Господару! Тако заповиједа Дин; тако хоће Алах! Нека буде воља Алахова! Шобота се враћа у рођени дом, из ког му је прадјед потекао; он под старост није за скитњу и сељење! - О липо, стара липо; о ти расту, стари расту! Вас ваш Шобо неће оставити. Он је под вама доста добра ужио; он ће под вама и своје кости оставити!”... Све нас околу до дна душе потресе овај вулкански излив бурних осјећаја срушеног старца - витеза; и ми у један глас кликнусмо: „Живио Шобота; живио јунак од јунака”. И с њиме се братски руковасмо. У то се врати и Књаз, и спазивши старца Шобу, приђе к њему и поздрави га, а он скочивши на ноге, приђе Књазу, пољуби му руку и понови готово оно исто, што је мало прије рекао у разговору с липом и храстом. Књаз му обећа своју владарску милост и очинску заштиту.

Пошље тога Шобота причаше како је Муктарова војска до ноге потучена и како је по свом бјегству у Биљеће 16. ов. мјес. до поноћи плакао,

јер је мислио да су Црногорци још исте вечери посјели друм требињски, једини пут за његово спасење. А кад је око поноћи извијештен да је друм слободан, он никако није хтјео да вјерује, јер, рече: „ Та ја сам својим очима виђео Црногорце, кад су ријеку прелазили, с намјером да друм заузму” . - А кад га увјерише о противном, он је пао на земљу и благодарио Алаху што га је спасао од ропства.

27. јули, уторак. Сима Поповић, Књажев лични секретар, бијаше још јуче отишао на бојиште због саране Селим-паше. Још одмах по Вучијем Дољу, бјеше ми он обећао да ће са мном имати важан разговор и да ће ме потом извести на аудиенцију пред Књаза. Ја сам знао шта се тим хоће. Јер још док сам био у Херцег-Новом и спремао се за полазак на војску, показа ми Др Милан Јовановић писмо књажевог секретара, истог г. Симе, у коме моли Милана, да мене, пошто сам дао оставку на професуру у Поморској Школи, пита бих ли се ја хтјео примити да за вријеме рата будем уредник „Гласа Црногорца”. Ну међутим дође на Цетиње Др Лазар Трифуновић, те за вријеме преузе уређивање листа. У том ја дођох у главни стан, и остадох преко мјесец дана. Готово сваки дан виђао сам се са г. Симом, ну он мени никад ни слова помену, а ја се опет чињах као да о ствари не знам ништа. У том се приближавао почетак школске године, пошто бијаше расписан стечај за два професорска мјеста на новој горње-карловачкој српској препарандији, ја сам једно од ових мјеста тражио; а пошто су ми били 1875. године, када сам био на Сабору у Ср. Карловцима, ово мјесто посигурно у изглед ставили они који су за то најмјеродавнији, ја се ријеших да идем кући, јер сам и онако био прилично заморен ратним штрапацама. И пошто данас у логору не бјеше г. Симе Поповића, ја замолих Књажевог ађутанта г. Шаку Петровића, мог бившег шефа у бокелском батаљону, да ме пријави за опроштајну аудиенцију. Књаз ме одмах прими после Шоботе и зачуди се кад ја рекох да идем кући, па ме упита: „ Је ли с Вама што говорио мој секретар Симо односно Вас?”. Одговорих да није. И тако Он рече да останем док секретар дође. Ну пошто ја рекох да ме неодложни послови зову кући и да морам ићи, Он уздигнутим гласом стаде пред присутнима да хвали мој рад и моје самопрегоријевање, те ме стаде младим својим људима истицати за примјер, и обећа ми награду овим ријечима: „Прва моја медаља за заслуге у овом рату биће ваша!”.

Ја се опростих и одох на пут кући.